

**MARKAZIY OSIYO XONLIKLARIGA TASHRIF BUYURGAN
YEVROPALIK SAYYOHLAR, OLIMLAR VA ELCHILAR*****Muhammad Eshkuvatov****Samarqand viloyati Bulung'ur tumani**“Smart words” xususiy maktabi**tarix fani o'qituvchisi**Telefon nomer: +998887942929*

Annotatsiya. Tezisdagi XVI-XX asr boshlarida Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklariga tashrif buyurgan yevropalik sayyoh, olim, diplomat va jurnalistlarning faoliyati tahlil qilinadi. Ularning sayohatnomalari va esdaliklari Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda muhim yozma manba sifatida ko'rib chiqiladi. Tashriflar Rossiya bosqiniga va undan keyingi davrlarga bo'lib o'rganiladi, “Katta o'yin” sharoitida ularning siyosiy, razvedka, ilmiy va tijorat maqsadlari yoritiladi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1890-1898-yillarda Buxoro va Turkistonga 289 nafar xorijlik tashrif buyurgan. Tezis O'zbekiston tarixshunosligida xorijiy manbalarga tanqidiy yondashish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo xonliklari, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, yevropalik sayyohlar, sayohatnomalar, “Katta o'yin”, Rossiya imperiyasi bosqini, xorijiy manbalar, tarixshunoslik.

Kirish. Temuriylar davlati parchalangach, hududda Buxoro va Xiva xonliklari alohida davlatlar sifatida shakllandi, keyinchalik ularga Buxoro xonligidan ajralib chiqqan Qo'qon xonligi (1710) qo'shildi. Xonliklar uzoq vaqt ichki urushlar bilan band bo'lib, tashqi siyosatda yakkalanib qolgan bo'lsa-da, rivojlanayotgan Yevropa e'tiboridan chetda qolmadi. Turli maqsadlarda kelgan yevropalik sayyoh, olim va elchilar o'lka haqidagi ma'lumotlarni sayohatnomalari va esdaliklari orqali G'arb dunyosiga yetkazdi. Bu asarlar O'zbekiston tarixini boshqacha nuqtayi nazardan o'rganish imkonini

berib, mahalliy manbalarda kam yoritilgan masalalarni – shaharlar va bozorlar, savdo yo‘llari, siyosiy tuzilma, kundalik hayot hamda 1873-yilgi Xiva yurishi kabi voqealarni – ochib beradi. Bunday manbalarni ilmiy muomalaga kiritish dolzarb, chunki ular mahalliy yozma manbalarni to‘ldiradi, biroq ularga tanqidiy yondashish zarur: ko‘pchilik muallif razvedka yoki mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qilgan, ba’zilarining ilmiy faoliyati esa keyinchalik bahsli deb baholangan. Tezisning maqsadi Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklariga turli yillarda tashrif buyurgan yevropaliklarni tizimlashtirish va ularning asarlarini tarixiy manba sifatida baholashdir. Shu maqsadda tashriflar ikki davrga – a) Rossiya bosqiniga va b) bosqindan keyingi davrga – bo‘lib, har biridagi yo‘nalish, maqsad va asosiy asarlar tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Temuriylar davlati parchalangach, uning o‘rnida Shayboniylar sulolasi boshchilik qilgan Buxoro xonligi (1756-yildan Buxoro amirligi) va Xiva xonligi alohida-alohida davlatlar sifatida shakllandi, keyinchalik ularning qatoriga Buxoro xonligidan ajralib chiqqan Qo‘qon xonligi (1710) ham qo‘shildi¹. Bu davlatlar uzoq vaqt davomida o‘zaro ichki urushlar bilan band bo‘lib, tashqi siyosatda yakkalanib qolishdi. Shunga qaramay, bu davlatlar rivojlanib borayotgan Yevropa nazaridan chetda qolmadi. Yevropadan juda ham uzoqda bo‘lishiga qaramasdan, ko‘plab yevropalik sayyohlar, olimlar va elchilar Markaziy Osiyo davlatlariga turli maqsadlarda tashrif buyurib, o‘lkamiz haqida ma’lumotlarni o‘zlarining sayohatnomalari, qaydlari, esdaliklari orqali butun G‘arb dunyosiga tarqatishdi. Ushbu tezisdan Markaziy Osiyo davlatlariga turli yillarda tashrif buyurgan yevropaliklar bilan tanishib o‘tamiz, zero ularning sayohatnomalari va esdaliklari mazkur davrlarda Markaziy Osiyo tarixini boshqacha nuqtayi nazardan o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropaliklarning Markaziy Osiyo davlatlariga bo‘lgan sayohatlarini 2 muhim davrga bo‘lish mumkin:

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т. I. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1898; Soucek S. A History of Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 180.

- a) Rossiya imperiyasi bosqinigacha bo'lgan davr;
- b) Rossiya imperiyasi bosqinidan keyingi davr.

Buxoro xonligi Abdullaxon II olib borgan barqaror ijtimoiy-iqtisodiy davlat siyosati tufayli XVI asrning 2-yarmidan boshlab gullab-yashnaydi, ayni shu davrda xonlik va Rossiya imperiyasi bilan savdo-diplomatik aloqalar kuchayadi. 1558-1559-yillarda Buxoroga Rossiyadan Antoniy Jenkinson boshchiligidagi savdo elchiligi yuboriladi. Shu tijoriy elchilik tarkibida millati ingliz bo'lgan aka-uka Richard Jonson va Robert Jonson Buxoro xonligiga kelishgan².

XVIII asrda bevosita Buxoroga kirgan rus bo'lmagan yevropaliklar juda kamchilikni tashkil etadi. Adam Olearius, Jan-Batist Tavernye, Jan Sharden, Pyetro della Valle va Jonas Xanvey kabi bir qancha mashhur fransuz, nemis va ingliz mualliflari Buxoro xonligi haqida yozishgan, lekin ularning hech qaysi biri shaxsan Buxoroga bormagan³.

XIX asr boshlarida Markaziy Osiyo Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida "Katta o'yin" maydoniga aylanadi va ikki mustamlakachi davlat ham mazkur hududni o'z nazorati ostiga olishga harakat qiladi. Shu maqsadda bu hududga sayyoh, savdogar va elchi ko'rinishida o'z josuslarini jo'natadi. Shunday shaxslardan biri Uilyam Mukfort va uning hamrohlari Jorj Trebek va Jeyms Jerard edi. Shuningdek, 1831-1832-yillarda Aleksandr Byorns Buxoro amirligiga sayohat qiliadi va bu sayohat taassurotlarini "Buxoroga sayohat" ("Travels into Bokhara") asarida bayon etadi. Asarda xonlikning poytaxti Buxoro, Amudaryo, amirlikdagi savdo, karvonlar, bozorlar, yo'llar, siyosiy tuzilishi haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud⁴.

² Hakluyt R. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Vol. I. – London: George Bishop and Ralph Newberie, 1598-1600. – P. 331.

³ Pierce R. A. Soviet Central Asia: A Bibliography. Part I: 1558–1866. – Berkeley: Center for Slavic and East European Studies, University of California, 1966. – P.

⁴ Burnes A. Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore. Vol. I. – London: John Murray, 1834. – P. 209–299; 300–329; 330–356.

Buxoro amirligiga tashrif buyurgan navbatdagi yevropaliklar ingliz diplomatlari Charlz Stoddart (1838) va Artur Konolli (1840) edi. Ammo ularning siyosiy missiyasi muvaffaqiyatsizlik bilan tugab, ikkisi ham 1842-yil amir Nasrullaxon tomonidan qatl etiladi. Bu ikki elchining noma'lum taqdirini aniqlash uchun 1843-1845-yillarda amirlikka missioner va sayohatchi Jozef Volf elchi qilib jo'natiladi. J. Volf o'z sayohatini "Narrative of a Mission to Bokhara" asarida batafsil bayon qiladi.

1863-1864-yillarda Buxoroga vengriyalik Herman Vamberi Tehron – Turkmaniston – Xiva – Buxoro – Samarqand yo'nalishi bo'yicha sayohat qilgan.

Markaziy Osiyoga yevropaliklarning tashrif buyurish intensivligi Rossiya imperiyasining mazkur hududlarga bosqinlaridan so'ng yanada ortadi. Buning asosiy sabablaridan biri sifatida rus mustamlakachi hukumatining o'lkadagi ajnabiy fuqarolarning xavfsizliklarini ma'lum darajada kafolatlaganligi edi. Xususan, Yujin Skayler 1873-yilda Markaziy Osiyo bo'ylab sayohat qiladi va "Turkistan" asarini yozadi⁵. 1880-yillar Buxoroga britaniyalik Genri Lansdell, 1883-yilda shveysariyalik Anri Mozer Buxoroda 3 hafta bo'ladi⁶.

Xalq ta'limi vaziri tomonidan moliyalashtirilgan fransuz sayohatchisi Gabriel Bonvalo 1880-1882-yillarda Rossiya nazoratidagi Markaziy Osiyoga tashrif buyurdi va Buxoro, Kaspiy dengizi hamda Kavkaz orqali Fransiya qaytdi. U 1886-yilda botanik, etnograf va tabiiy fanlar doktori Gilyom Kapyu hamda dizayner Albert Pepen bilan birgalikda Rossiya Markaziy Osiyosiga yo'l oldi. Ular 1886-yilda Toshkentdan yo'lga chiqib, Afg'oniston chegarasigacha bo'lgan hududlarni kezib chiqdilar. Qish mavsumida ular Samarqandda qolib, Pomir tog'larini shimoldan janubga kesib o'tish va

⁵ Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vols. I–II. – New York: Scribner, Armstrong & Co., 1876. – Vol. I, P. 225–267

⁶ Moser H. À travers l'Asie centrale: la steppe kirghize, le Turkestan russe, la Boukharie, le Khiva. – Genève/Paris, XIX asr oxiri. – P. [aniq sahifa hozircha tasdiqlanmadi].

Xitoyga yetib borish yo'lini izladilar⁷. 1888-1889-yillarda Buxoroga britaniyalik Jorj Nataniel Kerzon kelgan⁸ bo'lsa, keyingi yillarda Buxoro amirligi, shu jumladan Rossiya protektoratiga aylantirilgan hududlarga yevropaliklarning oqimi ancha kengayadi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro va Turkistonga 1890-1898-yillarda 289 nafar xorijlik (75 ingliz, 70 nemis, 57 fransuz, 24 Avstriya-Vengriya, 15 amerikalik, 7 daniyalik, 4 belgiyalik, 4 italiyalik, 3 shveysariyalik va 1 ispaniyalik) kelgan⁹.

Ole Olufsen (1865-yil 24-yanvar – 1929-yil 13-dekabr) daniyalik harbiy ofitser va sayohatchi-tadqiqotchi bo'lib, Anton Yuler bilan 1890-yillarda Xiva va Buxoro amirligiga, jumladan, Pomir tog'lariga bir necha bor muhim ekspeditsiyalar uyushtirgan. 1898-1899-yillarda Pomirga uyushtirgan ekspeditsiyalari davomida Olufsenga daniyalik botanik Ove Paulsen hamrohlik qilgan¹⁰.

Fransiyaning **Xalq ta'limi va tasviriy san'at vazirligi** tomonidan **moliyalashtirilgan Jan Shaffanjon** (1854-yil 7-sentyabr – 1913-yil 5-sentyabr) **1894-yilda Markaziy Osiyoga tadqiqot ekspeditsiyasiga** yo'l oldi. Ekspeditsiyada unga **Anri Mangini** va **Lui Ge** hamrohlik qilgan. Ular **Gobi cho'li, Mongoliya va Manjuriya** hududlarini tadqiq qilganlar. **Turkistonda** u rus generali **Kuropatkin** himoyasida bo'lgan Chaffanjon o'zining har bir ekspeditsiyasidan **etnografik va antropologik kolleksiyalar** olib qaytgan. Chaffanjon, shuningdek, **arxeologik qazishmalar** olib borgan. Jumladan, **Marv** hududida qazishma ishlari bilan shug'ullangan. Uning ish usullari, ayniqsa hozirgi O'zbekiston hududidagi **Afrosiyob** arxeologik yodgorligida

⁷ Bonvalot G. En Asie centrale, de Moscou en Bactriane. – Paris: Plon, 1884; Bonvalot G. Du Caucase aux Indes à travers le Pamir. – Paris: Plon, 1889. – P.

⁸ Curzon G. N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. – London: Longmans, Green, and Co., 1889. – P. 151–178.

⁹ Pierce R. A. Soviet Central Asia: A Bibliography. Part II: 1867–1917. – Berkeley: Center for Slavic and East European Studies, University of California, 1966. – P.

¹⁰ Olufsen O. The Emir of Bokhara and His Country. – Copenhagen: Gyldendalske Boghandel / London: William Heinemann, 1911. – P. 303–321.

olib borgan faoliyati, keyinchalik juda bahsli va ilmiy jihatdan shubhali deb baholangan¹¹.

Yug Kraft Buxoro va boshqa Markaziy Osiyo hududlariga sayohat qilgan (1898-1899-yillarda) yana bir fransuz sayohatchisi edi. Uning “Through Russian Turkestan” asari Samarqand, Buxoro va Xiva kabi hududlarni qamrab oladi va o‘z fotosuratlarini bilan boyitilgan¹².

Izabella Robertson Kristi (1861-yil 21-aprel – 1949-yil 29-yanvar) shotlandiyalik sayohatchi va tadqiqotchi, yer-mulk egasi, bog‘bon hamda yozuvchi bo‘lib, 1910-yilda **Rossiya Turkistoniga Konstantinopol – Qora dengiz – Gruzia – Kaspiy dengizi – Ashxobod – Marv – Buxoro – Samarqand – Qo‘qon – Andijon yo‘nalishi bo‘yicha poyezd va qayiqda sayohat qilgan. 1912-yilda** Kristi ikkinchi bor Rossiya imperiyasiga safar qildi. U **Sankt-Peterburgdan** yo‘lga chiqib, poyezd, paroxod va **droshki** (ot qo‘shilgan yengil arava) orqali **Toshkent, Samarqand va Xivaga** bordi. Kristi o‘z safarlarini kundaliklarida muntazam qayd etgan va singlisi bilan doimiy yozishmalar olib borgan. Keyinchalik Rossiya imperiyasiga qilgan sayohatlari haqida “*Through Khiva to Golden Samarkand*” nomli kitob yozgan¹³.

Xiva xonligiga kelgan yevropalik olim, sayyoh va elchilar ham bir qanchani tashkil etadi. Xususan, XIX asr manbasida Tomson va Xogg 1740-yilda Rossiya tomondan cho‘l orqali Xivaga yetib kelgan ilk inglizlar sifatida qayd etiladi. Ular savdo maqsadida borgan va tirik qaytgan. Buyuk Britaniya hukumati tomonidan Xiva xonligiga Jeyms Abbot (1840) va shu yili uni izlab topish va Xiva xonligidagi rus asirlarini ozod qilishga Xiva xonini ko‘ndirish uchun Richmond Shekspir (1840) jo‘natiladi¹⁴.

¹¹ Chaffanjon J. Voyage dans l’Asie centrale: le Turkestan, la Boukharie, le Khiva, le Pamir. – Paris, XIX asr oxiri. – P.

¹² Kraft J. Through Russian Turkestan. – London, 1898. – P. [aniq sahifa hozircha tasdiqlanmadi]

¹³ [13] Christie E. R. Through Khiva to Golden Samarkand. – London: Hutchinson & Co., 1913. – P.

¹⁴ Abbott J. A Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the Late Russian Invasion of Khiva. Vols. I–II. – London: W. H. Allen & Co., 1856. – Vol. I, P. 173–253;

Keyinchalik, Xiva xonligiga 1843-yilda Jozef Volf, 1863-yilda Herman Vamberi tashrif buyurishgan bo'lsa, 1873-yilda amerikalik journalist Yanuarius Makgehen ham Xiva xonligiga sayohat qilgan. Rossiyaning Markaziy Osiyodagi **Xiva xonligini bosib olishni rejalashtirayotganidan** xabar topgan Makgehen Rossiya hukumati tomonidan xorijiy muxbirlarga qo'yilgan taqiqni e'tiborsiz qoldirib, **Qizilqum cho'lini otda kesib o'tdi**. Makgehen Xiva shahrining rus armiyasiga taslim bo'lishiga guvoh bo'ldi hamda o'zining bu sarguzashtlari haqida mashhur "*Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*"(1874) asarida batafsil yozgan¹⁵. Aynan shu yili u bilan birga Markaziy Osiyoga E. Skayler ham sayohat qiladi. Skayler **1873-yil 23-martda** Sankt-Peterburgdan poyezdda yo'lga chiqib, dastlab **Saratovga** bordi. Unga "*New York Herald*" gazetasida ishlagan amerikalik jurnalist **Yanuarius Makgehen** hamrohlik qildi. Skayler va Makgehen Saratovdan **chanada Orenburgga**, undan **Kazalaga** (hozirgi **Qozalinsk**), so'ngra **Perovskiy qal'asiga** (hozirgi **Qizil O'rda**) yo'l oldilar. Shundan keyin Makgehen Rossiya armiyasini **Xivada** topish uchun yo'lida davom etdi¹⁶. Skayler esa **Turkiston** va **Chimkent** orqali hozirgi O'zbekiston hududidagi **Toshkent, Samarqand, Buxoro** va **Qo'qonga** sayohat qildi¹⁷. Keyingi yillarda Xivaga 1875-yili britaniyalik Frederik Bernabi (1875), Genri Lansdell (1882), Anri Mozer (1880-yillar) kelishgan bo'lsa, 1890-yillarda daniyalik Ole Olufsen va u bilan bir ekspeditsiyada bo'lgan Anton Yuler va Ove Paulsenlar kelishgan¹⁸.

Qo'qon xonligiga kelgan yevropaliklarga Qo'qon xonligi qo'shnilari bilan nizolarni hal qilishga jo'natilgan Artur Konollini (1841) misol keltirish mumkin. Yujin Skayler (1873), Genri Lansdell (1882) ni misol keltirish

¹⁵ MacGahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the Fall of Khiva. – New York: Harper & Brothers, 1874. – P. 69–83; 144–155; 283–303.

¹⁶ Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vol. I. – New York: Scribner, Armstrong & Co., 1876. – P. 1–42; 44–76; 76–118; 118–142.

¹⁷ Schuyler E. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. Vol. II. – New York: Scribner, Armstrong & Co., 1876. – P.

¹⁸ Burnaby F. A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia. – London: Cassell, Petter & Galpin, 1876. – P. 8–16; 263–315.

mumkin. **Sharl-Ejen de Ujfolvi** (fransuz-venger) va rafiqasi Mari Ujfolvi-Burdon 1876-1877-yillarda Fransiya hukumati tomonidan yuborilgan va “sobiq Qo'qon xonligi” bo'lgan Farg'ona hududini o'rganib, antropologik va etnografik kuzatuvlar olib borgan o'zining sayohat kitobini nashr ettirgan¹⁹. Ulardan keyin Farg'ona vodiysiga Genri Lansdell (1882) va shotlandiyalik **Ella Kristi** (1910) kelib bu hududlarga sayohat qilishgan²⁰.

Xulosa. Tahlil shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo xonliklariga yevropaliklarning tashrifi XVI asrdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlangan. Dastlab savdo-diplomatik aloqalar ustun bo'lgan: 1558-1559-yillarda A. Jenkinson boshchiligidagi elchilik shunday edi. XVIII asrda esa rus bo'lmagan yevropaliklarning bevosita Buxoroga kirishi juda kam uchraydi. XIX asr boshlarida Britaniya va Rossiya raqobati (“Katta o'yin”) tufayli safarlar siyosiy va razvedka tusini oldi. A. Byorns, Stoddart, Konolli va J. Volf missiyalari shu davrga tegishli.

Rossiya imperiyasining bosqinidan keyin yevropaliklar oqimi keskin ortdi, chunki mustamlakachi ma'muriyat ajnabiylarning xavfsizligini ma'lum darajada kafolatlabdi. 1890-1898-yillarda Buxoro va Turkistonga 289 nafar xorijlik kelgan. Bu davrda Skayler, Makgehen, Bonvalot, Kerzon, Olufsen, Chaffanjon, Krafft va Kristi kabi mualliflar ko'plab asar, fotosurat va kolleksiyalar qoldirdi. Ular XIX asr O'zbekiston tarixini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, bu manbalar muallifning davlat manfaati, dunyoqarashi va bilim darajasi ta'sirida yozilgani uchun ulardan foydalanishda tanqidiy yondashuv zarur. Ularni mahalliy tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari bilan qiyosiy o'rganish O'zbekiston tarixining aniqroq va xolisroq manzarasini yaratishga yordam beradi.

¹⁹ <https://whowaswho-indology.info/4573/ujfalvy-de-mezo-kovesd-charles-eugene-mezokovesdi-ujfalvy-karoly-jeno/>

²⁰ Lansdell H. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv. 2 vols. – London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1885. – Vol. II, P. 1–182, 213–253;